

С.В. Грищенко,
канд. пед. наук, викладач Чернігівського
державного педагогічного університету
ім. Т.Г. Шевченка

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПОТРЕБИ САМОВИХОВАННЯ

Постановка проблеми. Розвиток вищої освіти висуває в сучасний період проблеми методології і теорії самовиховання.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема самовиховання, самовдосконалення особистості, яка активно розробляється в сучасній науці (І. Бех, Т. Завгородня, С. Карпенчук, С. Кириленко, В. Оржеховська, В. Семиченко, Т. Хілько), ґрунтується на утвердженні пріоритету освітньої системи не лише як шляху оволодіння знаннями, вміннями й навичками, а і як процесу особистісного розвитку суб'єкта, а також вимагає пошуку нових засобів формування в сучасній молоді потреби самовиховання, самоутвердження і самореалізації своїх здібностей.

Проблема морального виховання школярів засобами художнього слова була у полі наукових пошуків Г. Ващенко, А. Макаренка, С. Русової, В. Сухомлинського, К. Ушинського; розглядалася педагогами й культурно-освітніми діячами Галичини першої третини ХХ ст. (П. Біланюк, М. Галушинський, М. Євшан, І. Петрів, І. Проців, І. Ющишин). На важливості художньої літератури у вихованні й самовихованні наголошували методисти-літературознавці О. Бандура, Т. Бугайко, Ф. Бугайко, Н. Волошина, О. Мазуркевич, Є. Пасічник, Б. Степанишин та ін.

На межі ХХ–ХХІ ст. серед науковців зросло зацікавлення проблемою самовиховання особистості. У контексті сучасних тенденцій гуманізації, демократизації освіти особливо актуальною стала теза про особистісно орієнтований підхід до виховання підростаючого покоління (І. Бех, М. Соловей та ін.), утвердження нових цінностей – самоосвіти, самовиховання, самореалізації.

Нерозривний зв'язок виховання із самовихованням розглядають О. Ковальов, О. Кочетов, В. Селіванов, М. Смірнов та ін.

Мета дослідження. Розкрити важливість творчого використання художніх творів та епістолярної спадщини українських письменників як засобу самовиховання особистості в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Дієвість самовиховання як фактора розвитку особистості значною мірою залежить від наявності ідеалу, який у системі мотивів самовиховання є одним із провідних (С. Єлканов, Ю. Орлов, М. Тайчинов). У масовій шкільній практиці не повністю використовується художня література, що виступає важливим засобом виховання, зокрема самовиховання. За переконанням науковців-літературознавців, образна площина художнього тексту дозволяє людині найповніше розкрити свій творчий потенціал, формує прагнення до самопізнання та самовиховання, самореалізації, самоствердження. Саме художня література виступає каталізатором творчих потенцій особистості, сприяє якісній

та кількісній зміні у виборі моральних ідеалів і соціально цінних орієнтирів життєтворчості, що свідчить про зростання рівня самовиховання особистості.

Самовиховання як актуальна проблема сьогодення перебуває в полі зору педагогів, класних керівників, організаторів позакласної роботи, наставників студентських груп. Педагоги не мають чітко розробленої та методично обґрунтованої системи роботи з питань організації самовиховання як в урочній, так і в позаурочній роботі; у низькому рівні мотивації учнів старших класів до самовиховання; неефективному, фрагментарному використанні художньої літератури, її виховного потенціалу в процесі організації самовиховання школярів [1; 2].

Встановлено, що сама по собі здатність до самоаналізу ще не веде автоматично до самокритики. Іноді самоаналіз стає засобом самовиправдання, коли герой намагається обманути не тільки оточуючих, але й самого себе, видаючи зло за добро [2, с. 95].

Тому намагання залучити старшокласників до використання в процесі самовиховання методів самоаналізу, самокритики, самоконтролю, самооцінки, самопереконання, самоспостереження тощо не може бути самодостатньою метою. У кожному випадку треба з'ясувати, для чого цей метод використовується, до яких наслідків він приводить чи може привести, тобто, окрім самокритики, існує просто критика, і критичне ставлення до себе не виключає критичного ставлення до інших. У процесі дослідження встановлено, що засобом зображення самоаналізу, самооцінки, самоспостереження героїв часто є внутрішні монологи, які є результатом виділення у свідомості людини внутрішніх переживань (особливо яскраво це простежується у творах М. Хвильового) [1, с. 33-34].

Прикладом „самовиховування” є Винниченкова концепція щастя, яка ґрунтується на активізації морального принципу „чесності з собою”. Цей принцип реалізовувався у досягненні гармонії з самим собою і став результатом довгих і болючих роздумів автора, який хотів у такий спосіб довести, що особистість сама обирає себе серед навколишнього світу, суспільства, власного буття. На думку письменника, самовдосконалення – це шлях до щастя, гармонії, пізнання людиною власного життєвого сенсу. Отже, джерело істини він вбачає в пізнанні людиною самої себе, у постійному прагненні самовдосконалення [1, с. 33-38].

Важливим засобом самовиховання старшокласників є епістолярна спадщина письменників, яка відіграє вагомий роль у цілісній картині сприйняття портрета автора, історико-культурного й суспільного зрізів певної епохи й, безперечно, у процесі „самовиховування” особистості (дослідження М. Алексеєва, М. Коцюбинської, Ю. Шереха). Те „зафіксоване й нетлінне” (М. Коцюбинська) в листах відтворює складний процес самовдосконалення, самоутвердження автора як митця і як людини в моменти його злетів і падінь. Саме епістолярій українських письменників наближає читача до автора, дає матеріал для розуміння мотивації його вчинків, поведінки, внутрішніми трансформаціями відтворює дух епохи, середовища, людського „я”, що у своїй сукупності створює сприятливі умови для формування та розвитку в школярів прагнення самовиховання. Тому уявлення письменників про потребу, шляхи, методи та прийоми самовиховання, які знайшли втілення не тільки у вчинках та поведінці героїв їх творів, але й у власних листах, є важливим джерелом для розвитку теорії самовиховання [1; 2].

Аналіз епістолярної спадщини В. Винниченка, Остапа Вишні, В. Домонтовича, М. Івченка, Б. Ленкого, В. Підмогильного, М. Хвильового, А. Чайковського засвідчує, що найчастіше адресати використовували методи самоаналізу, самокритики, самооцінки, самопереконання, самоспостереження. Однак, аналізуючи й виокремлюючи методи самовиховання в кореспонденції письменників, обов'язково слід враховувати стиль письма автора, за яких умов і з якою метою вони використовувалися, і, безумовно, кому були адресовані ці листи, а також факту сприйняття епістолярію не тільки з позиції літературознавства, а й педагогіки та психології [1, с. 34; 2, с. 96].

Таким чином, з огляду на вищесказане, можна визначити художню літературу як важливий засіб формування, стимулювання й розвитку в молоді потреби самовиховання, самореалізації творчих задатків. Відповідно до цього літературу розглядаємо як засіб соціалізації особистості, як носій моральних цінностей. Вона сприяє розвитку навичок критичного мислення, аналізу й самоаналізу; забезпечує стимулювання мотивації та інтересу, формування ціннісної системи особистості, спрямованої на ідеали, соціальні цінності суспільства, які відтак стануть мотивами їх поведінки. Формування в школярів потреби самовиховання, а також організації, керівництва та корекції цього процесу.

Враховуючи особливості художньої літератури як жанру мистецтва, яка створює широкі можливості для пробудження жаги самопізнання, розвитку критичного мислення, прагнення до самовиховання, що веде до самореалізації, самоутвердження особистості учня, вчителі української мови, класні керівники повинні використовувати цей засіб для підвищення рівня самовиховання школярів [1, с. 37; 3, с. 434].

Цілеспрямована діяльність учителя-філолога з підвищення ефективності самовиховання молоді включає: роз'яснювальну бесіду (у процесі аналізу художніх творів і листів) про роль і значення самовиховання; формування в старшокласників особистісно й соціально значущого ідеалу (до якого варто прагнути, щоб досягти мети самовдосконалення) та свідомого ставлення до самовиховання; консультування учнів при складанні програми самовиховання [1, с. 37].

Ефективна робота з організації самовиховання школярів і спрямування їх на формування потреби в самовихованні засобами української літератури відбувається при проведенні нестандартних уроків (урок-психологічне дослідження, урок-філософське дослідження, урок-диспут, урок-гра); поєднанні репродуктивної та пошукової діяльності учнів; кваліфікованого й творчого підходу вчителя до означеної проблеми, а також при усвідомленні, що учень не тільки об'єкт, а й суб'єкт навчально-виховного процесу.

Самовиховання засобами української літератури успішно здійснюється й у системі позакласного читання, на факультативних заняттях. Саме ці форми навчання є менш регламентованими, створюють значно більше можливостей для розкриття творчої індивідуальності школяра, для вияву його особистісної позиції, що є передумовою для його ефективного саморозвитку, самоутвердження, самореалізації.

Виховання засобами художнього слова було й залишається завданням української літератури, виховна роль її закладена в самій природі художнього слова, що відзначається великою силою емоційного впливу на читача, що є

передумовою переходу знань в особистісні переконання. За сучасних умов девальвації моральних цінностей література створює умови для розвитку та диференціації етичних інтересів особистості, системи уподобань. Вона формує стратегію моральної поведінки, соціальну активність, спонукає до самоаналізу й самоспостереження, саморегуляції вчинків, дій і поведінки. Однак рецепція того чи іншого твору залежить не тільки від ерудованості читача, а й від глибини аналізу художнього твору, рівня підготовленості самого вчителя.

Встановлено, що зміст української літератури окресленого періоду педагогіки можуть використовувати в урочній (бінарні уроки, урок-гра, урок-диспут, урок-психологічне, філософське дослідження), позакласній (дискусії на морально-етичні теми, драматизація, заочні подорожі, конкурси, вікторини на літературні теми, міні-видавництва, організація літературних конференцій, усні журнали), позаурочній (предметні гуртки, семінари, факультативні заняття) роботі. Серед методів і прийомів роботи вчителів варто звернути увагу на евристичну бесіду, дискусію, створення виховних ситуацій, проблемний виклад матеріалу тощо [1; 2; 3].

Висновки. Для організації самовиховання учнівської молоді в умовах сучасної України можна творчо використати основні положення художньої спадщини українських письменників з урахуванням таких умов: посилення виховної функції художнього слова; залучення старшокласників до ситуації самостійного вибору системи цінностей; усвідомлення того, що здатність літературного героя до самоаналізу не веде автоматично до об'єктивної та адекватної самооцінки, самокритики, самозасудження, самоосуду, самозаохочення; акцентування уваги при вивченні літератури на активізації використання методів психологічного аналізу й самокритики; роз'яснення школярам, що використання методів самоаналізу, самокритики, самоконтролю, самооцінки, самопереконання тощо не може бути самодостатньою метою.

Перспективними напрямками подальших наукових педагогічних студій вважаємо такі: обґрунтування специфіки самовиховання молоді різних вікових груп у процесі вивчення української літератури; здійснення порівняльного аналізу виховних можливостей художніх творів українських і зарубіжних письменників, виокремлення проблем самовиховання особистості в художніх творах, листах, щоденниках письменників інших періодів та їх творчого використання педагогами в урочній та позаурочній навчально-виховній роботі зі школярами, у підготовці майбутніх учителів до організації самовиховання.

Література

1. Проців Л. Художній твір як засіб стимулювання професійного самовиховання майбутніх вчителів (на матеріалі творів В. Домонтовича і В. Підмогильного) // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Вип. 39. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. – С. 33-38.
2. Проців Л. Проблема самовиховання особистості в українській педагогіці на межі століть // Пріоритети сучасної української освіти і виховання в контексті завдань педагогічної науки: Матеріали педагогічних читань на пошану члена-кореспондента АПН України, доктора педагогічних наук, професора Прикарпатського університету імені Василя Стефаника Б.М. Ступарика. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 94–98.
3. Макаренко А. Сочинения. В 7-ми т. – Т. 5. – М., 1958.